

شاخص‌های تربیتی نظام خانواده در اندیشه امام علی (ع) و امام سجاد (ع)

محسن نیازی^۱، طاها عشایری^۲

چکیده

خانواده یکی از نهادهای اجتماعی است که در بستر تاریخی شاهد تحولات اجتماعی از سطح گسترده به سطح هسته‌ای منفرد بوده است. خانواده از بین نهادهای بشری، تنهاترین و صمیمی‌ترین مأمی برای زیستن، گفتگو، نشست و برخاست، تأمین امنیت، حل تعارض‌ها و تقویت جریان عاطفی است. خانواده در نظام دینی اسلام، بیشتر از سایر امور مورد توجه قرار گرفته است. به طوری فرجام نیک‌اندیشی، انحراف، بزهکاری، سعادت و شقاوت انسان مدنی را منوط به شرایط تربیتی خانواده می‌دانند. بر این اساس نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که خانواده وظیفه جامعه‌پذیری دینی-اجتماعی، حل و فصل تعارضات اجتماعی، ترمیم عدالت اجتماعی، تعادل بخشی به اجتماع، کنترل بزهکاری اجتماعی، تقویت باور به قانون و هنجار، همیاری و تعاون مدنی، پرورش صمیمیت و جریان عاطفی و مدیریت بحران‌ها را بر عهده دارد.

واژگان کلیدی: خانواده، تربیت، عاطفه، عدالت، تعاون.

مقدمه و بیان مسئله:

زن موجودی ظریف، باحساس و عاطفه قوی است که خداوند متعال او را آفرید تا بخشی از بار رسالت تعلیم و تربیت جامعه را بر دوش گیرد و در مسیر کمال گام بردارد. خداوند زن را که مظهر جمال الهی است، آفرید و او را مایه آرامش و سکون همسر قرار داد تا خانه و خانواده را در سایه عطوفت و رحمت خود بیاراید. چراکه رحمت و مودت، مایه بقای زندگی است. حضرت علی (ع) می‌فرماید: «زن گلی خوشبو است.» (نهج البلاغه، وصیت (۳۱). ازدواج و تشکیل خانواده، نیاز و ضرورتی است که در سایه آن، انسان‌ها می‌توانند به رشد و تعالی برسند. بدون شک، ارتباط بین اعضای خانواده، مهم و در سطح اجتماع تاثیرگذار است. خانواده به عنوان نهادی اجتماعی، هسته نخستین پیوند اجتماعی انسان را بنیان می‌نهد و با تأمین مجموعه‌ای از نیازهای انسانی، عهده دار نقش‌ها و کارکردهای ویژه‌ای است. خانواده یکی از نهادهای زیربنایی بنیاد و از ساختارهای اصلی جامعه به شمار می‌آید که همگام با دیگر ساختارهای جامعه در راه رشد و تعالی شخصیت انسان گام برمی‌دارد. این نهاد مقدس طی قرون متمادی و بخصوص در چند قرن اخیر، شکل‌های متفاوتی را تجربه کرده و در فرهنگ‌های گوناگون قالب‌های متفاوتی را به خود گرفته است. با وجود این، خانواده در شکل‌های

۱-استاد گروه علوم اجتماعی دانشگاه کاشان

۲-دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول، t.ashayeri@gmail.com

مجموعه آثار و مقالات برگزیده دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت

مختلف آن همواره کارکردهای مهمی را دارا بوده است. یکی از مهمترین جامعه پذیری خانواده در سنت اسلامی، نهادینه نمودن فرهنگ صحیح ازدواج است. چنان که رسول خدا (ص) در این زمینه می‌فرماید: «النکاح سنتی، فمن لم يعمل بسنتی فلیس منی» «ازدواج سنت من است هر که به سنت من رفتار نکند از من نیست.» باز ایشان فرموده‌اند: «النکاح سنتی فمن احب فطرتی فلیستن بسنتی»، «ازدواج سنت من است هر که آیین مرا دوست دارد، باید به سنت من عمل کند.» در فرهنگ دینی و اجتماعی ما تأکید اساسی اولاً بر ضرورت و لزوم ازدواج پسران و دختران جوان است و ثانیاً ارتباط نزدیک با جنس مخالف فقط در صورت ازدواج مجاز شمرده می‌شود. دین مقدس اسلام بیشترین سفارش را در مورد ازدواج به عمل آورده. به گونه‌ای که تکمیل دین را منوط به ازدواج نموده است. رسول اکرم (ص) فرمودند: هر کس ازدواج کند نصف دینش را حفظ کرده است. پس باید که در نیمه دیگر شرط تقوا رعایت کند. کارکرد خانواده از نگاه دین، بقای نسل، آرامش و سکون، احساس مسئولیت، استقلال و خودباوری می‌باشد. رنه کونینگ، از دیگر جامعه‌شناسان خانواده، مهم‌ترین خصلت و مشخصه اصلی خانواده را رویارویی روابط و صمیمیت می‌داند و خانواده را گروهی که با احساسات شدید با یکدیگر در ارتباط هستند، تعریف می‌کند. او معتقد است در دوران کنونی کارکردهای ثانویه خانواده، شامل کارکردهای اقتصادی، آموزشی، بهداشتی، نگهداری از سالخوردگان و گذران اوقات فراغت، به سازمان‌های دولتی واگذار شده و خانواده قادر شده به کارکرد اولیه خود، رشد شخصیت اجتماعی و فرهنگی کودکان، بپردازد. کونینگ در عین حال برای واگذاری کارکردهای خانواده به جامعه و جدا شدن خانواده از روابط و مناسبات کل جامعه از اصطلاح ناهماهنگی استفاده می‌کند (باث، ۱۳۷۳) و معتقد است خانواده بیش از حد به جامعه وابسته شده و از آن‌جا که این کارکردها برای خانواده اساسی بوده‌اند، خانواده بدون آنان قادر به ادامه حیات نیست. وی هم‌چنین خانواده و جامعه را بیشتر در تقابل با یکدیگر می‌داند و نه در ارتباط با هم و معتقد است تضاد و نابرابری‌های موجود و اختلالات در روابط درونی خانواده که برای آن از اصطلاح نابسامانی استفاده می‌کند، ارتباطی با جامعه ندارند. شلسکی خانواده و جامعه را در تقابل با یکدیگر قلمداد می‌کند. زندگی در جامعه را دارای انضباط خشک و نظم کسالت‌آور و در مقابل خانواده را فضایی آکنده از احساسات مشترک، آرامش محیط انسانی و محبت می‌داند و به همین علت معتقد است خانواده باید به تنهایی مورد بررسی قرار گیرد (برناردز، ۱۳۸۴). شلسکی هم‌چنین نظام خانواده را دارای سلطه طبیعی می‌داند و آن را در برابر سلطه انتزاعی جامعه قرار می‌دهد. از نظر شلسکی وجود سلطه طبیعی مرد در خانواده ضروری و ضامن حفظ کارکردهای سنتی خانواده است و رشد و توسعه این سلطه طبیعی از عوامل موجودیت خانواده است. او نابرابری میان زن و مرد و عدم اشتغال به کار زنان را از عوامل ثبات خانواده ارزیابی می‌کند و بر این نظر است که کار کردن زن در بیرون از خانه، امنیت و موجودیت خانواده که به وجود آورنده زیربنای معنوی رفتار است، با خطر مواجه می‌سازد و سبب نابه‌سامانی در روابط اجتماعی درون خانواده می‌گردد و روند تربیت فرزندان در محیطی سرشار از اعتماد و مراقبت که آن را کارکرد ویژه و منحصر به فرد خانواده می‌داند، مختل می‌کند (اعزاز، ۱۳۸۷). بر این اساس هدف و پرسش اصلی پژوهش به شرح زیر می‌باشد:

هدف اصلی: شاخص‌های تربیتی نظام خانواده در اندیشه امام علی (ع) و امام سجاد (ع)

پرسش اصلی: شاخص های تربیتی نظام خانواده در اندیشه امام علی (ع) و امام سجاد (ع) کدام هستند؟

مباحث نظری پژوهش:

یکی از کارکردهای خانواده، تربیت فرزندان به عنوان شهروندان آینده است. البته این هدف بستگی به نوع ساختار و جو مسلط بر خانواده دارد. چون نوع روابط میان نقش های مختلف در خانواده و به تبع آن، تفوق هر یک از گونه های ساخت قدرت و یا شیوه های تربیتی (استبدادی، دموکراتیک و...) منجر به بروز رفتارهای متفاوت از سوی فرزندان در عرصه اجتماعی خواهد شد (اعزاز، ۱۳۷۶، ص ۶۳). تحقق اصل مودت و رحمت، حفظ آرامش و سکونت و زمینه سازی برای رشد و ارتقای مطلوب هر یک از اعضای خانواده، رهین رعایت این وظیفه مهم از سوی زوجین است و از این رو، هرگونه عملی که موجب القای تشویش و نگرانی، اضطراب و نابسامانی، غم و اندوه و کینه و نفرت در محیط خانه و خانواده باشد از دیدگاه آفریدگار هستی مذموم و مطرود است (باقری، ۱۳۸۸، ص ۲۳). خانواده ای از منظر اسلام خوش بخت است که محبت و دوستی و صداقت بر فضای خانواده و در ارتباط بین اعضای خانواده حاکم باشد؛ چراکه اختلاف و بدبینی استحکام خانواده را از بین می برد و پایه های خانواده را سست می کند. پارسونز نقش های خانوادگی را براساس جنس تفکیک می نماید و معتقد است که کسب مهارت و تخصص در زمینه ایفای نقش های خانوادگی باید متناسب با استعدادهای طبیعی و بالقوه اعضا که قهرماً متفاوت بوده و تفاوت آن ناشی از ساختارهای ویژه جسمی و روانی دو جنس است، باشد. از نظر پارسونز تفکیک نقش ها به حفظ نظام خانوادگی کمک می کند و به علاوه مبنای اجتماعی کردن کودک است (می شل، ۷۲: ۱۳۵۴). در این دیدگاه وظیفه زن در خانواده تأمین نیازهای عاطفی و احساسی اعضای خانواده و وظیفه مرد نیز تأمین نیازهای مادی و اقتصادی آنان است. در واقع نظریه پارسونز مبتنی بر تفکیک نقش خانوادگی بین زن و شوهر و انفکاک نقش ها بر پایه جنسیت است که وی آن را به حوزه وظایف زن و شوهر نسبت به یکدیگر در چارچوب نهاد خانواده تسری داده است (سگالن، ۲۵۴: ۱۳۷۰). این الگو زمینه ایفای کارکردهای اصلی خانواده یعنی تثبیت شخصیت بزرگسالان و جامعه پذیری کودکان را فراهم می آورد.

کارکرد اجتماعی نظام خانواده از نگاه امام علی (ع):

۱- **تعاون و همکاری و تقسیم کار:** در یک خانواده منسجم، پویا و اعتدال گرا هر یک از اعضاء در کارها و رفع سختی ها و مشکلات با هم دیگر مشارکت و همکاری دارند. ضروری ترین عامل در استواری هر کانون انسانی، (تقسیم کار) است و در تعیین چگونگی تقسیم کار، بیش از هر چیز می باید به استعدادهای تکوینی مرد و زن نظر داشت و چنین دقت نظری بدون بهره گیری از افق برتر و وحی امکان پذیر نخواهد بود. از سویی علی بن ابی طالب (ع) در خانه با همسرش زهرا (س) همکاری می کرد. کار خانه را زهرا به اختیار خودش انتخاب کرده و علی (ع) به او تحمیل نمی کند. در عین حال علی (ع) می خواهد فشاری بر همسر عزیزش وارد نیاید (و در کارها به او کمک می کند). هنگامی که رسول خدا (ص) پیشنهاد تقسیم کار در منزل امام علی (ع) را می دهند، حضرت فاطمه (س) مسرور شده و رضایت خویش را این گونه ابراز می نمایند: «فَلَا يَعْلَمُ مَا دَاخِلْنِي مِنَ السُّرُورِ إِلَّا اللَّهُ يَا كَفَائِي رَسُولُ اللَّهِ ص تَحْمَلُ رِقَابَ الرَّجَالِ؛ جز خدا کسی

نمی‌داند که از این تقسیم کار [کار منزل برعهده زهرا (س) و تدبیر امور بیرون بر عهده علی (ع)] تا چه اندازه مسرور و خوشحال شدم، چرا که رسول خدا مرا از انجام کارهایی که مربوط به مردان است، بازداشت.»

۲- دینداری و پایبندی به تعهدات اخلاقی و اعتقادی: برای یک زندگی سالم و با آرامش رعایت تناسب از نظر ارزش‌های اخلاقی و اعتقادی امری مسلم است. چنانکه تقریباً اکثر افراد با انتخاب لباس خاص با توجه به آیه هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَ أَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ؛ در واقع نوع بینش و طرز تفکر خود را بروز و آشکار می‌سازند و در صورت عدم تناسب باعث احساس نامطلوب و مشکلات فراوانی را با خود به همراه خواهد داشت. مولا علی (ع) در همین زمینه می‌فرماید: «عَلَيْكُمْ بِالصَّيْقِ مِنَ الثِّيَابِ فَإِنَّهُ مَنْ رَقَّ ثَوْبُهُ رَقَّ دِينُهُ؛ بر شما باد پوشیدن لباس‌های ضخیم، زیرا کسی که جامه‌اش نازک باشد، دینش نازک شود.» از این رو عدم تناسب بین فرد و همسر او که همچون لباس دائمی است مشکلات روانی و نیز زمینه انحراف فکری و اعتقادی را به دنبال خواهد داشت؛ بنابراین پیشوایان دینی بحث کفویت زن و مرد را مطرح کرده‌اند.

۳- گفت‌وگوی صمیمی: در خانواده‌های صمیمی و موفق، همواره بستر لازم برای گفت‌وگوهای شاد و جذاب فراهم است. نگرش مثبت به مسائل، دادن فرصت اظهار بیان برای تک تک اعضای خانواده و رعایت اصل مهارت گوش دادن بدون قضاوت و پیشداوری و ارزیابی سریع، سبب رشد و احساس هویت و شخصیت خانواده را به دنبال دارد. متأسفانه با همه گیر شدن تکنولوژی و فناوری، از جمله اینترنت و ماهواره... ارتباط کلامی خانواده‌ها به کمترین حد خود نزدیک می‌شود و به عبارتی بهتر خانواده از یک فضای صمیمی، ارتباط نزدیک، تبادل افکار و حل مشکلات به سپری کردن اوقات در زیر یک سقف مبدل گشته است؛ بنابراین صحبت کردن با چهره بشاش موجب می‌شود تا رایحه دل‌انگیز دوستی، فضا و محیط خانه و خانواده را معطر گرداند؛ و امام متقیان علی (ع) می‌فرماید: «أَجْمَلُوا فِي الْخِطَابِ تَسْمَعُوا جَمِيلَ الْجَوَابِ؛ زیبا خطاب کنید تا جواب زیبا بشنوید»

۴- آموزش و افزایش اطلاعات در خانواده: امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در قالب وصایای خود و در فرآیند آموزش فرزند جوان خویش به امام حسن مجتبی (ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه که مشتمل بر سفارش‌های ناب و ظریف و نکات اخلاقی- تربیتی است، به تبیین و تصویر درست رابطه بین پدر که یکی از ارکان مهم تشکیل دهنده خانواده است با فرزندان که میوه دل و گل خوشبو خانواده هستند، می‌پردازد؛ بنابراین به موارد کلیدی که از سوی والدین باید به فرزندان منتقل شود را، اجمالاً اشاره می‌کنیم. امام می‌فرماید: «وَ أَنْ أُبْتَدِئَكَ بِتَعْلِيمِ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ تَأْوِيلِهِ وَ شَرَائِعِ الْإِسْلَامِ وَ أَحْكَامِهِ وَ حَلَالِهِ وَ حَرَامِهِ...؛ ابتدا خواستم (تربیت) تو را به تعلیم کتاب خداوند و بیان آن و مقررات و احکام اسلام و حلال و حرام آن آغاز کنم». از این رو هر معلم و مربی و یا هر پدر مهربانی که واقعاً دلسوز فرزند خود باشد، در قدم نخست و قبل از آلوده شدن دل و درون، باید حقایق دین را به فرزند خود بیاموزد و گرنه اگر تغلل نموده و این مهم را به تأخیر بیندازد، دل جوان به عقاید انحرافی آلوده می‌شود و اصلاح کردن وی، زحمتی دو چندان می‌طلبد.

۵- هم پوشانی عیوب یکدیگر: انسان‌ها برای محفوظ ماندن از سردی و گرمی هوا نیاز به لباس دارند. همچنین برای در امان ماندن از آسیب‌های روحی و جسمی، زن و مرد به همدیگر به عنوان پوشش و عایق در برابر آسیب‌ها نیازمند

هستند. آن امام همام می فرماید: «اسْتُرَّ عَوْرَةَ أُخِيكَ لِمَا تَعَلَّمَهُ فَيْك؛ گناه و لغزش برادرت را ببوشان، چون آن را در خودت نیز سراغ داری.»

۶- ابراز و اظهار علاقه در خانواده: ما در سیره و رفتار خانواده امام علی (ع) طبق آنچه از تاریخ و روایات در دست داریم حتی یک مورد هم سراغ نداریم که رفتارها و برخوردها از مدار محبت و علاقه و آن چیزی که مرضی خداوند است، خارج شده باشد. وجود حضرت زهرا (س) به قدری برای حضرت علی (ع) مایه آرامش و خشنودی بود که امام علی (ع) در این باره می فرماید: «وَلَقَدْ كُنْتُ أَنْظُرُ إِلَيْهَا فَتَنْكَشِفُ عَنِّي الْهَمُّومُ وَالْأَحْزَانُ»، «من که به چهره زهرا نگاه می کردم، همین نگاه هر گونه غم و اندوه را از من بر طرف می نمود.»

۷- عدالت در خانواده: دین اسلام بر رعایت مساوات و عدالت در خانواده، تأکید فراوانی نموده و از هرگونه تبعیض و امتیاز بیجا به برخی یا یکی از فرزندان به شدت منع نموده است. همچنین از تبعیض بین دو جنس دختر و پسر و محبت بیش از اندازه به پسران که ریشه در عصر جاهلیت داشت، پدر و مادر را تنبه می دهد. امام علی (ع) می فرماید: «ان النبی صلی الله علیه و اله» ابصر رجلا له ولدان فقبّل احدهما و ترک الآخر. فقال رسول الله (ص): فهلّا و اسیت بینهما» [۱۵]، پیامبر (ص) کسی را دید که دو فرزند داشت. یکی را بوسید و دیگری را رها کرد [در این هنگام] پیامبر خدا [به وی] فرمود: «چرا میان آنان یکسان عمل نکردی؟!» با توجه به این حدیث نورانی، عدالت ورزی حتی در محبت و بوسیدن فرزندان بایستی رعایت شود تا مانع از حسادت و کینه ورزی آنان نسبت به هم شویم.

واکاوی کار کرد اجتماعی خانواده از نگاه امام سجاد (ع):

۱- اخلاق حسنه: امام سجاد علیه السلام در حدیثی، یکی از لوازم چهارگانه کامل شدن اسلام را «حُسن خلق» با همسر می داند: «أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَمَلَتْ إِسْلَامُهُ، وَ مُحْصَتٌ ذُنُوبُهُ، وَ لَقِيَ رَبَّهُ (عَزَّ وَ جَلَّ) وَ هُوَ عَنْهُ رَاضٍ، مَنْ وَفَى لِلَّهِ عِزًّا وَ جَلًّا بِمَا يَجْعَلُ عَلَى نَفْسِهِ لِلنَّاسِ، وَ صَدَقَ لِسَانُهُ مَعَ النَّاسِ، وَ اسْتَحْيَا مِنْ كُلِّ قَبِيحٍ عِنْدَ اللَّهِ وَ عِنْدَ النَّاسِ وَ حَسُنَ خُلُقُهُ مَعَ أَهْلِهِ (جعفر عباس، ۱۳۸۳: ۱۷۱). چهار صفت است که اگر در کسی باشد، اسلامش کامل می شود و گناهانش از بین می رود و در حالی خداوند را ملاقات می کند که از او راضی است: به عهد الهی در مواردی که بر او در ارتباط با مردم لازم است، وفا کند؛ زبانش با مردم صادقانه باشد؛ از هر امر زشتی که نزد خداوند و مردم زشت است، حیا پیشه کند و با همسر و خانواده اش حسن خلق داشته باشد. حسن خلق ملکه ای است که برای صاحب آن، انجام زیبایی و دوری از زشتی را آسان می کند و این، در ارتباط با مردم به نیکی و صدق و مودت و لطف و حسن مصاحبت و معاشرت و مواسات و رفق و حلم و صبر و محبت به دست می آید (خان حسنی، ۱۴۱۱: ۲۹۹).

۲- گفتار نیک منبشانه: یکی دیگر از ویژگی هایی که همسران باید رعایت کنند، نیکو سخن گفتن و دوری کردن از صحبت های آزاردهنده و ناراحت کننده است. امام سجاد علیه السلام بر رعایت این امر در خانواده تأکید می کند:

مجموعه آثار و مقالات برگزیده دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت

الْقَوْلُ الْحَسَنُ يَثْرِي الْمَالَ وَ يَنْمِي الرِّزْقَ وَ يَنْسِي فِي الْأَجَلِ وَ يَحَبِّبُ إِلَى الْأَهْلِ وَ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ. ۱ سخن نیکو مال را فراوان می‌کند و روزی را زیاد می‌کند و در مرگ تأخیر می‌اندازد و انسان را نزد همسرش محبوب می‌سازد و آدمی را به بهشت وارد می‌کند (بهشتی، ۱۳۸۲: ۶۹).

۳- عفو و گذشت: زندگی زن و شوهر باید بر پایه سازگاری و گذشت باشد. در چنین فضایی اگر یکی اشتباهی کرد، از کردار خود شرمگین می‌شود. این‌گونه است که نه بر تکرار اشتباه خود اصرار می‌کنند و نه در توجیه و دفاع از آن می‌کوشند. در این میان، شایسته است طرف مقابل نیز قضیه را تمام‌شده بداند. نگه داشتن همسر در حالت شرم، گوشزد کردن اشتباه او و امتیاز گرفتن از او در چنین حالتی، ممکن است پرده حیا را از میان بردارد و فرد احساس کند که از اخلاق وی سوءاستفاده شده است. ادامه یافتن این وضع ممکن است به سرد شدن روابط زن و شوهر ۱ یا حتی طلاق؛ ناپسندترین حلال بینجامد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله در هشدار می‌فرماید: خداوند چیزی را که نزد او منفورتر از طلاق باشد، حلال نکرده است (سپنید، ۱۳۸۵: ۲۰۲).

۴- خیرخواهی: امام سجاد علیه السلام در صحیفه برای خانواده خود از خداوند خیر و نیکی می‌خواهد و به درگاه الهی برای آنان دعا می‌کند. همسران نیز باید این‌گونه عمل کنند و برای یکدیگر طلب خیر و نیکی بخواهند: «وَ اغْفِرْ لِي وَ لِوَالِدَيَّ... وَ لِأَهْلِي وَ وُلْدِي...؛ خدایا، من و والدین... و همسر و فرزندانم را ببامرز.» ۱ یا «وَ بَارِكْ لِي فِي أَهْلِي وَ وُلْدِي وَ مَالِي...؛ خدایا، خیر و برکت خود را برای من، بر همسر و فرزندان و مالم عنایت کن...»

۵- اخلاق والدین نسبت به فرزندان: با بیانی از امام سجاد علیه السلام، اخلاق والدین در برابر فرزندان را تا اندازه‌ای روشن می‌کنیم. امام سجاد علیه السلام به فرزندش می‌فرماید: یا بُنَيَّ إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَرْضَكَ لِي فَأَوْصَاكَ بِي، وَ رَضِينِي لَكَ فَلَمْ يَوْصِنِي بِكَ وَ اعْلَمْ أَنَّ خَيْرَ الْأَبَاءِ لِلْبُنْيَانِ مَنْ لَمْ تَدْعُهُ الْمَوَدَّةَ إِلَى التَّفْرِيطِ فِيهِ، وَ خَيْرُ الْأَبْنَاءِ لِلْأَبَاءِ مَنْ لَمْ يَدْعُهُ التَّقْصِيرَ إِلَى الْعُقُوقِ. ۱ فرزندانم، خداوند محبت و میل مرا در تو قرار نداد و به دلیل همین نسبت به من، به تو سفارش کرد، ولی میل و محبت تو را در من قرار داد و نسبت به تو به من سفارش نکرد. بدان که بهترین پدران برای فرزندان، آنانند که دوست داشتن فراوان، [ایشان را] به کوتاهی (در تربیت صحیح فرزندان) نکشاند و بهترین فرزندان برای پدران، آنانند که کوتاهی، [ایشان را] (در ادای وظایف) به عقوق و نافرمانی والدین نکشاند.

۶- تقویت محبت و مودت اجتماعی: در فرهنگ توحیدی، انسانی تربیت می‌یابد که مظهر اسماء الهی در روی زمین است. براساس آموزه های دینی، انسانی می‌تواند مظهر خداوند در امامت رحمت باشد که طعم شیرین محبت و مهربانی را چشیده باشد و خانواده تنها کانونی است که می‌تواند این مسئولیت را بر عهده بگیرد. برقراری رابطه عاطفی با فرزندان و اظهار محبت به کودکان، از جایگاه ویژه ای در نظام تربیتی امام سجاد علیه السلام برخوردار است. ابوحمزه ثمالی می‌گوید: بر سرور و مولایم علی بن الحسین علیه السلام وارد شدم. حضرت نشسته بود و کودکی بر زانوانش جای داشت. امام علیه السلام دلباخته کودک می‌نمود. پیوسته او را می‌بوسید و نوازش می‌کرد. کودک برخاست، سمت در رفت و به زمین افتاد. حضرت سراسیمه برخاست، او را از زمین بلند کرد و با پارچه ای، خون از پیکرش زدود و فرمود: فرزندانم! تو را به خدا می‌سپارم از اینکه به دار آویخته شوی.» (حسنی، ۱۳۹۷ق، ج ۲، ص ۱۷۹)

۸- **پشتیبانی مالی:** حمایت مالی از فرزندان، یکی دیگر از وظایفی است که بر عهده والدین قرار داده شده است. بخشی از نفقه ای که پرداخت آن بر مرد لازم است، مربوط به هزینه فرزندان در کوچکی یا دوران نیازمندی است. از نظر اسلام، در صورت نیازمندی فرزندان و توانایی والدین بر تأمین مخارج آنان، والدین باید به کمک آنان بشتابند و اداره اقتصادی او را بر عهده گیرند. این قانون اقتصادی اسلام در خانواده نشان می دهد که اسلام خانواده را در چارچوب خانواده هسته ای زن و شوهر نمی داند، بلکه خانواده گسترده ای از خویشاوندان درجه اول، یعنی فرزندان، فرزندان آن ها و پدر و مادر را دربرمی گیرد. این نگاه به خانواده، روابط عاطفی و اجتماعی گسترده ای را به دنبال می آورد. (سالاری فر، ۱۳۸۵، ص ۶۰) امام سجاد علیه السلام نیز تأمین هزینه های زندگی فرزندان را وظیفه پدر می داند و می فرماید: «بار خدایا! برای من و به دست من روزی‌شان را فراوان گردان.» (شیروانی، ۱۳۸۶، دعای ۲۹) صحیفه سجادیه رابطه مطلوب بین فرزندان و والدین را به بهترین شکل ممکن به تصویر کشیده است. هر رفتاری که از انسان سر می زند، دارای پشتوانه ای شناختی و انگیزشی است. این مراحل در مورد رفتار با والدین، به خوبی در دعای بیست و چهارم صحیفه سجادیه بیان شده است.

۹- **خدجویی و خداباوری:** امام سجاد (ع) مهم ترین اصلی را که در تربیت انسان به کار می گیرد خداشناسی است و هدف نهایی تربیت انسان را نیز معرفت خدا و رسیدن به قرب الهی معرفی می کند که همان فلسفه خلقت است. امام سجاد علیه السلام با محور قرار دادن خدا در دعاهای مختلف، به ما می فهماند که محور زندگی انسان در تمام شئون آن باید خدا باشد و به گونه ای مناجات می کند که حضور دائمی خدا در متن زندگی را بیاموزد. شناخت هر چه بیشتر خدا، نقش مهمی در قرب او دارد. شناخت هر چه بیشتر خدا، نقش مهمی در قرب به او دارد. بدون شناخت خداوند تقرب به او امکان پذیر نیست. تخلق به اخلاق الهی، کسب ایمان و تقوا... همه در گرو شناخت هر چه کامل تر اوست. شناخت سطحی، تمسک و ارتباط ضعیف را اقتضا می کند و برعکس، هر چه شناخت وسیع تر و عمیق تر گردد، زمینه ارتباط محکمتر می شود. در دعای نخست، سخن حمد و سپاس خداوند به شناساندن ذات باری تعالی می پردازد الذی قصرت عن رویته ابصار الناظرین و عجزت عن و بعثم فی سبیل محبتة... به قدرت و توانایی خود آفرینندگان را آفرید و آنان را به اراده و خواست خویشش به وجود آورد بی آنکه از روی قتال و نمونه ای باشد، سپس آنان را در راه اراده و خواست خویشش روان گردانید و در راه محبت و دوستی به خود برانگیخت. در فرازهای این دعا و دعاهای دیگری مانند دعای عرضه، حضرت (ع) به شناساندن خدای سبحان پرداخته و دریچه هایی از معرفت الهی را به سوی آدمیان می گشاید معرف خدا چه از راه حصولی و با تفکر درباره او و آفریدگانش وحی از راه حضوری مورد نظر صحیفه است (الهی نیا، ۱۳۸۷).

۱۰- **سعادت طلبی:** یکی دیگر از مبانی تربیتی و ویژگی های انسان سعادت طلبی است. انسان سعادت طلب، به دنبال نوعی افزایش کمی یا کیفی و شکوفایی است و همیشه می کوشد کامل ترین مرتبه از هر کمالی را به دست آورد تا بهره وجودی اش بیشتر شود؛ و همیشه می کوشد کامل ترین مرتبه از هر کمالی را به دست آورد تا بهره وجودی اش بیشتر شود؛ و در صورت فراهم آوردن مقدمات رشد و اصلاح این ویژگی انسان به دنبال کمال هایی می رود که وی را به خدا نزدیک تر

کند؛ زیرا تنها خدا را دارای کمال مطلق می‌داند و اگر این ویژگی به انحراف کشانده شود منشا ظهور خصلت‌های زشتی چون آزمندی خواهد شد (غرویان، ۱۳۸۴).

۱۱- تعادل بخشی به نظام اجتماعی: خانواده مطلوب در بخش کارکردی نیز از مشخصه‌های خاصی بهره می‌برد که موجب تمایز خانواده آرمانی می‌شود. کارکرد در بیان کارکردگرایی، «اثری» است که پدیده‌های اجتماعی از خود برجای می‌گذارند. این آثار، نتیجه و دستاورد «ساختارها» هستند. ۱- ۳. مشروعیت بخشی به فرزندان: تأمین پدر شرعی برای فرزندان، ویژگی کارکردی دیگری است که خانواده زن و شوهری ایفا می‌کند.

۱۲- جلوگیری از انحرافات اجتماعی: کنترل اجتماعی، یکی از ویژگی‌های کارکردی مهم نهاد خانواده آرمانی است که از راه نظارت خانواده بر رفتار اعضا تحقق می‌یابد. البته با توجه به رواج بینش‌های فردگرایانه و آزادی خواهانه در جوامع غربی، از نقش خانواده در کنترل مستقیم رفتار همسران به شدت کاسته شده است. خانواده، گذشته از کنترل مستقیم، به طور غیرمستقیم و از راه ایجاد فضایی همراه با آرامش و امنیت، جامعه‌پذیری و ارضای نیازهای جنسی و عاطفی همسران نیز آنان را از گرایش به کجروی بازمی‌دارد. بی‌تردید ضعف نهاد خانواده، اگر یگانه عامل شیوع بی‌سابقه انحرافات جنسی تلقی نشود، بی‌تردید مهم‌ترین و اصلی‌ترین عامل است و جهان غرب هزینه بسیار سنگینی در برابر برخی آزادی‌های موهوم جنسی پرداخته است. (بستان، ۱۳۸۵، ص ۳۵). در اندیشه امام سجاد علیه السلام نیز کنترل اجتماعی، به عنوان یکی از ویژگی‌های کارکردی مهم خانواده مورد توجه قرار گرفته و به نقشی که زن و مرد در نهاد خانواده در کنترل یکدیگر دارند، اشاره شده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: هرگاه یکی از دامادهای امام سجاد علیه السلام به منزل وی می‌رفت و بر حضرتش وارد می‌شد، امام علیه السلام عباى خود را از دوش برمی‌گرفت و برای او پهن می‌نمود تا روی آن بنشیند. سپس به داماد خود می‌فرمود: «خوش آمدی؛ که تو هم تأمین کننده هزینه‌های خانواده خود و هم نگه دارنده ناموس خود از شرّ هواهای نفسانی و اجانب هستی.» (رنجبر، ۱۳۸۰، ص ۲۲۵)

نتیجه‌گیری

خانواده تنها نظام اجتماعی است که در همه جوامع، از مذهبی و غیر مذهبی پذیرفته شده و توسعه یافته است؛ و در جوامع مختلف دارای نقش، پایگاه و منزلت‌های گوناگون است. با اینکه هسته‌ای کوچک از اجتماع است در حیات اجتماعی مردم نقش و تأثیری فوق‌العاده دارد. خانواده هسته اول همه سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی است. همه نقش‌های مربوط به ۱- ایجاد تمدن ۲- انتقال موارث ۳- رشد و شکوفایی انسانیت به آن مربوط می‌شود. همه سنت‌ها، عقاید و آداب، ویژگی‌های فردی و اجتماعی از طریق خانواده به نسل جدید منتقل می‌گردد. جامعه متشکل از خانواده هاست، مختصات آن از طریق روابط خانوادگی قابل توصیف است. اثر وجودی مفید و یا زیان بخش آن به جامعه هم می‌رسد. ساخت و مشی آن در سکون یا اضطراب جامعه مؤثر است، انگیزه‌های اجتماع تأثیر می‌گذارد. چگونگی مشی و سبک زندگی آن در اخلاق جامعه و در صحت یا بیماری آن نقشی مؤثر دارد. تشکیل خانواده خدمتی است به زن و مردی که برای حیات مشترک پیوندی برقرار کرده اند و خدمتی است به اجتماع از نظر دور داشتن آن از عوامل فساد و لغزش و ایجاد احساس مسئولیت و به کودک که نیاز به مربی و معلمی صالح دارد و به مکتب و مذهب که

تعالیم آن از این طریق حیات و تداوم پیدا می‌کنند. اسلام مکتبی است که زندگانی انسان را دارای دو بعد دنیایی و آخرتی می‌داند. پس کارکردهای متعدد خانواده عبارت از تولیدمثل، حمایت و مراقبت، جامعه‌پذیری، تنظیم رفتار جنسی، عاطفه و همراهی، کارکردهای اقتصادی و تربیت دینی است. از این رو، در ارائه برنامه‌ها و آموزه‌های خود برای زندگی به هر دو جنبه از حیات انسانی توجه نشان داده است. خانواده به عنوان یک نهاد تأثیرگذار در خوشبختی دنیوی و اخروی انسان در منظومه معرفتی اسلام از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است. آموزه‌های اسلام در نگرش به خانواده و کارکردهای آن به گونه‌ای طرح‌ریزی شده است که ضمن از بین بردن زمینه‌های تنش و تضاد و ایجاد پیش‌نیازهای استحکام، خانواده را در ایفای نقش سعادت‌بخشی به افراد، یاری دهد. پس:

۱. در نگاه اسلام، رفتارهای جنسی، تدبیری الهی برای پیوند بشر و استمرار نسل است، اما باید در چارچوب خانواده و هنجارهای دینی بدان پاسخ داده شود.
۲. در رویکرد اسلام، مراقبت و حمایت، از نقش‌های مهم خانواده به شمار رفته و خانواده وظیفه دارد نسبت به اعضای خود حمایت‌های اقتصادی، عاطفی، دینی و فرهنگی به عمل آورد.
۳. در نگرش اسلام، اساس زندگی خانوادگی بر مودت و رحمت بنا شده است و اعضا وظیفه دارند با رعایت اخلاق و حقوق، زمینه آرامش روانی یکدیگر را فراهم کنند.
۴. اسلام در رویکرد خود به خانواده، تلاش نموده است تا با تعیین جایگاه افراد و توزیع نقش‌ها در خانواده، راه رسیدن زنان و مردان به خوشبختی این جهانی و آن جهانی را هموارتر کند (کوتیانی، ۱۳۸۸). پس در کارکردهای خانواده باید به آموزش، تربیت دینی، کنترل اجتماعی، تامین نیازهای اقتصادی، انتقال کالاهای مادی، گذراندن اوقات فراغت، رشد و تثبیت شخصیت، استمرار فاصله طبقاتی، استمرار تضادهای اجتماعی و ایجاد تغییرات اجتماعی اشاره کرد.

منابع

- احمد بهشتی (۱۳۸۲)، خانواده در قرآن، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۲، ص ۶۹، به نقل از: صدوق، امالی، ص ۳.
- اعزازی، شهلا (۱۳۸۷)؛ جامعه‌شناسی خانواده، با تاکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر؛ تهران: روشنگران و مطالعات زنان
- اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲ق)، الزهد، چ دوم، قم، حسینیان.
- بات، الیزابت (۱۳۷۳)؛ نقش‌های زناشویی و شبکه‌های اجتماعی؛ ترجمه حسن پویان؛ تهران: چاپخش
- باقری، شهلا، ۱۳۸۸، مدیریت خانواده، بانوان شیعه، سال ششم، ش ۲۰، ص ۸-۳۱.
- برناردز، جان (۱۳۸۴)؛ درآمدی به مطالعات خانواده؛ ترجمه حسین قاضیان؛ تهران: نشر نی
- بستان، حسین (۱۳۸۵)، اسلام و جامعه‌شناسی خانواده، چ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بستان، حسین (۱۳۹۰)، خانواده در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

مجموعه آثار و مقالات برگزیده دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت

- جعفرعباس الحائری (۱۳۸۳)، بلاغۃ الامام علی بن الحسین علیه السلام، قم، دارالحدیث
- چراغی کوتیانی اسماعیل (۱۳۸۸)، رویکرد اسلام به چهار کارکرد مهم خانواده، معرفت شماره ۱۳۹ - تیر ۱۳۸۸
- حرانی، ابن شعبه (۱۴۰۴ق)، تحف العقول، چ دوم، قم، جامعه مدرسین.
- حسنی، هاشم معروف (۱۳۹۷ق)، سیره الائمه الاثنی عشر، بیروت، دارالتعارف.
- خان حسینی سید علی (۱۴۱۱)، ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین، قم، مؤسسه النشر الاس
- رشیدپور، مجید (۱۳۸۸)، عوامل استحکام خانواده، چ سوم، تهران، انجمن اولیاء و مربیان.
- رنجبر، محسن (۱۳۸۰)، نقش امام سجاد در رهبری شیعه، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قدس سره.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۰)، جامعه شناسی خانواده، تهران، سروش.
- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۸۵)، درآمدی بر نظام خانواده در اسلام، چ دوم، قم، هاجر.
- شیروانی، علی (۱۳۸۶)، ترجمه صحیفه کامله سجادیه، چ ششم، قم، دارالفکر.
- صدوق، محمدبن علی (۱۳۶۲ق)، الخصال، قم، جامعه مدرسین.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۸۵ق)، مشکاه الأنوار فی غرر الأخبار، نجف، حیدریه.
- عباس پسندیده (۱۳۸۵) پژوهشی در فرهنگ حیا، قم، دارالح، ۱۳۸۵، چ ۵، ص ۲۰۲.
- غروی، محسن (۱۳۸۴) صحیفه سجادیه، موضوعی، (عبدالجواد ابراهیمی فر) چاپ دوم، قم، انتشارات معارف
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۵)، الکافی، چ چهارم، تهران، دارالکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۴)، بحارالانوار، چ دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- محمدباقر مجلسی (۱۴۰۳)، بحارالانوار، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳هـ ق
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۹)، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم، دارالحدیث.
- مصباح، محمدتقی (۱۳۸۰)، اخلاق در قرآن، چ چهارم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قدس سره.
- مفید، محمدبن محمدنعمان (۱۴۱۳ق)، امالی، قم، کنگره شیخ مفید.
- موریش، ایور (۱۳۷۳)، درآمدی بر جامعه شناسی تعلیم و تربیت، ترجمه غلامعلی سرمد، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- نمایه نامه موضوعی صحیفه سجادیه جامعه، دعای ۲۰۰، فراز ۴۸، ص ۶۱۲.
- الهی نیا، علی اصغر (۱۳۸۷) تعلیم و تربیت در اسلام، جلد اول، بی جا، مرکز تحقیقات اسلامی سپاه
- یشل، آندره (۱۳۵۴) جامعه شناسی خانواده و ازدواج، ترجمه جمشید بهنام، تهران، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون